

UOT: 398; 801.8

ƏKRƏM HÜSEYNZADƏ

OĞUZNAMƏLƏRDƏ TARİXİ-MİFOLOJİ MƏNƏVİ İRS

Məqalədə Naxçıvanın ən qədim insan məskənlərindən biri olması, qida məhsulu kimi duzun istehsalı, ondan bir müalicə vasitəsi kimi istifadə edilməsi və duzun müqəddəs sayılması Naxçıvana məxsusluğun ifadəsidir.

Naxçıvanda təbii duz mədəninin olması buradan aşkar edilən qədim duz baltalarının, duz müalicəxanasının və buradan çıxarılan qaya duzunun çox qiymətli minerallarla zəngin olması mənbələrlə sübut olunmuşdur. Naxçıvan duzunu qədim və orta əsrlərdə at arabaları vasitəsilə "Duz yolu" ilə qədim Şumerlərə, Şərq ölkələrinə, Osmanlı dövlətinə ticarət məqsədi ilə tacirlər qədim İpək yolu vasitəsilə satmağa aparmışlar.

Duzun müqəddəs sayılması, ona səcdə edilməsi Naxçıvan folklor nümunələrində, xalq hikmətlərində, Oğuznamələrdə dəyərli fikirlərlə öz əksini tapmışdır. Naxçıvan duzunun tarixini, şöhrətini əbədləşdirmək üçün "Naxçıvan duz Müzeyi"nin yaradılması Naxçıvan duzunun şöhrətinin, qədim tarixinin simvolu kimi əbədiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Oğuz Kağan, Nuh, Əmsali-Məhəmmədiyyə, mifik inanc, folklor nümunələri.*

Oğuznamə – Oğuz tayfalarının ictimai-siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, düşüncələrini, mənəviyyatını, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə "Oğuznamə" deyilir. Bilindiyinə görə hazırda 30 -dan çox Oğuznamə mövcuddur ki, burada oğuzların həyat tərzləri, təqvim mifləri, mifik inancları, dastanları, rəvayətləri, atalar sözləri və məsəlləri, şeir parçaları kimi amillər öz geniş əksini tapmışdır. Deyə bilərik ki, oğuzlar haqqında hər hansı bədii, tarixi, təsviri məlumat topluları da "Oğuznamə" adlana bilər. Kökü mifik oğuz şəcərəsi ilə bağlı olan nümunələr ilk vaxtlarda babalarımızın yazılmamış qanunları olubdur. Bunu tarixi-xronoloji "Oğuznamə" yazanlar (Rəşidəddin, Əbül Qazi və b.) qeyd ediblər. Bu mənada "Oğuznamə"lər uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi kimi canlı şəkildə yaşayıb, oğuz birliyinin dağılması, köçəriliyin oturaqlıqla əvəzlənməsi ilə unudulmuşdur. Bu gün Oğuz motivlərinin ayrı-ayrı folklor janrlarında, ədəbi əsərlərdə canlanması tarixi yaddaşa qayıdışın başlanğıcıdır.

Bizə qədər Oğuz Kağanı və onun övladlarından bəhs edən iki yazılı dastan ("Oğuz kağan" və "Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan"), atalar sözləri ("Hazarhir-risaləti min kəlimatı oğuznamə əl məşhur-i atalar sözü" və "Əmsali-Məhəmmədiyyə"), Oğuz şeirləri, "Oğuznamənin" Uzunkörpü variantı, Dana Ata və Əndəlibin əsərləri, həmçinin iyirmidən çox Oğuz salnaməsi gəlib çatmışdır.

"Oğuznamə" adı altında toplanan nümunələr müxtəlif janrlarda (dastan, atalar sözü, rəvayət), formada (epik, tarixi, ədəbi) və dillərdə (çin, ərəb, fars, türk) mövcuddur.

Tarixi Oğuznamələrin həm şərq, həm də qərb variantları daha çox şəcərə dəbini saxladığından, onları bir qayda olaraq tarixi-mifoloji genealogiya da adlandırmaq olar. Hökmdarlar üçün yazılan bu tip Oğuznamələrdə dastan ünsürləri qabarıq saxlanılsa da, funksiyası baxımından onlar ədəbi-epik növlərdən bir qədər fərqlənən qədim epik əsərlərimizdən biridir.

Oğuznamələr oğuzların, türk tayfalarının tarixi-coğrafi məkanları, dövlətləri, idarəetmə üsulları, döyüş taktikaları, həyat tərzləri, tərbiyə sistemləri, məişəti, mifik inancı və s. haqqında tutarlı bədii tarixi qaynaqlardır. Bu cəhətdən oğuznamələr tarixçilər, filoloqlar, filosoflar, pedaqoq və psixoloqlar üçün dəyərli qaynaqlar hesab oluna bilər.

Şifahi ənənədə yaşayan oğuznamə dastanları ilə yanaşı, yazılı epik abidələrin V əsrdən əvvəl mövcudluğu Əd-Dəvadarinin “Dürər-üt-ticcan” adlı qısa tarixi xronikəsindən məlumdur. Ancaq bu oğuznamə bizə qədər gəlib çatmamışdır. Əd-Dəvadarinin məlumatından aydın olur ki, bu oğuznamə Oğuz kağandan başlamış səlcuqlara qədər olan bir dövrün dastanlaşmış tarixi olmuşdur. Oğuz dastanının bizə qədər gəlib çatan ən qədim variantı uyğur əlifbası ilə yazılan “Oğuz kağan” dastanıdır. Daha böyük Oğuznamə “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan”-dır ki, VII əsrdə meydana gəldiyi bilinməkdədir.

Oğuz atalar sözlərində, hikmətlərində oğuzların dünya, zaman, insan, tayfalar haqqında fəlsəfi görüşləri, təqvim mifləri öz əksini tapmışdır. Ditsin nəşr etdiyi 400 atalar sözündə Oğuz, Dədə Qorqud adına çoxlu hikmətli kəlamlar, atalar sözləri verilmişdir. Oğuznamə şeirlərində Dədə Qorqud, Oğuz kağan, Bayındır, Qazan və başqa Oğuz qəhrəmanları öyülür, hələ dastanlaşmamış qəhrəmanlıq səhnələri təqdim edilir. Bu şeirlər Oğuz bədii düşüncəsindən xəbər verir. Həm də bu Oğuz şeirlərindən türk poeziyasının inkişaf yolunu izləmək olur. Qeyd edək ki, bu şeirlər də atalar sözləri və hikmətlər kimi tarixi-mifoloji, bədii informasiya baxımından öz qiymətini itirməmişdir.

Oğuznamələrdə Nuh oğlu Yafəsə bağlanan şəcərələr verilmişdir. Tarixi-xronoloji oğuznamələrdən ən məşhurları F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”si (XIV), Yazıçıoğlu Əlinin “Təvarixi ali Səlcuq” (XV), Mahmud oğlu Həsən Bayatlının “Cami cəm-ayin” (XV), Əbubəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” (XV), Ənvərinin “Düsturnamə” (XV), Mirxondun “Röv-zətüs-səfa” (XV), Xandəmirin “Xülasət əl-əxbar” (XVI), Osman Bayburtlunun “Tarixi-cədid mirətül-cahan” (XVI), Hafiz Tanış Buxarinin “Şərəfnameyi-şahi” (XVI), Salır Babanın “Oğuznamə” (XVI), Əbül Qazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-tərakimə” (XVII), Şəkarim Xudayberdi oğlunun “Türklərin, qazaxların, qırğızların və xan sülaləsinin şəcərəsi” (XIX) əsərləridir. Bu oğuznamələrin, demək olar ki, hamısı eyni mifoloji şəcərə, eyni tarixi hadisələr, eləcə də qismən eyni oğuz hökmdarları haqqında məlumat verən qaynaqlardır.

Oğuz türklərinin qədim folklor nümunələri kimi yaranan oğuznamələrin yazıya alınma tarixi haradasa iki min il əvvələ gedib çıxır ki, bu bir çox tədqiqatlarda elmi və tarixi faktlarla əsaslandırılmışdır [10, s. 198-201]. Bu misilsiz nümunələr dünyanın ən nüfuzlu kitabxanalarında yer alsada, indiyədək çox az öyrənilmişdir. Zamanla şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi “ömrünü” başa vuran oğuznamələr mənsub olduğu xalqın yaddaşında silinməz izlər qoymuşdur. Elə izlər ki, sonrakı dövrlərdə meydana gələn mədəniyyət nümunələrində onun ruhu mütləq mənada hiss olunur.

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız – “Kitabi Dədə Qorqud”, “Bilqamıs”, “Alp Ər Tunqa”, “Oğuz”, “Ərkənəqun” kimi dastanlarımız, Oğuznamələr, Ustadnamələr xalqımızın qədim tarixindən, onun ictimai-mədəni həyatından, zəkasından, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən xəbər verir [2, s. 41-42; 3, s. 72; 6, s. 265]. Qobustan, Gəmiqaya, Oğlanqala, Kültəpə, Orxon kitabələri və daha bir çox qayaüstü yazılı abidələrimiz xalqımızın yazı yazmaq, oxumaq, hesablamaq, rəsm çəkmək, rəqs etmək və s. qədim mədəniyyəti və yazı, vərdişlərinə sahib olmasından xəbər verir. Tariximizin çox qədimliyini göstərən arxeoloji qazıntılar, əldə edilmiş maddi, mədəni nümunələr, xaraba şəhər və qəsəbələr Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvanda hələ daş dövründən istifadə edilən duz mədəni və buradan tapılmış daş baltalar, buradakı duz müalicəxanası çox uzaq keçmişimizin mədəni səviyyəsindən xəbər verir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının hələ miladdan əvvəl mədəniyyətə, yazıya, oxuya, sistemli təlim-tərbiyə mədəniyyətinə, müalicə üsullarına sahib olduqlarını təsdiq edir. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi

Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindədir. Əgər Azərbaycanın tarixi haqqında, ümumiyyətlə bir çox işlər görülüb, Naxçıvanın tarixi haqqında, qədim tarixi haqqında və Naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi – həm təbiətinin, həm adət-ənənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az iş görüldür” [1, s. 17].

Azərbaycan folklorunun tərkibində xüsusi yeri olan oğuznamələrin metodoloji əsası ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın mənəvi mədəniyyət irsini özündə birləşdirən xalqın müdrik fikirləri, klassiklərin Oğuznamələr haqqında dəyərli fikirləri, ulu dastanımız “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları, Oğuzla bağlı xalq nümunələri deyimləri, müxtəlif folklor nümunələri təşkil edir [9, s. 28]. Bu barədə professor Füzuli Bayatın son dövrlərdə nəşr etdirdiyi əsərlərində daha ətraflı və geniş məlumat verilmişdir [3]. Oğuzun şəcərəsinin Nuh peyğəmbərlə başladığını deyən müəlliflər də çoxdur. Bir çox alimlər də Oğuzların Azərbaycanda, Anadoluada eradan çox-çox əvvəllər yaşadıklarını qeyd etmiş və Oğuzların azərbaycanlıların əcdadı hesab etmişlər [7, s. 7].

Naxçıvanda – Gəmiqayadakı təsvirlər sübut edir ki, ən qədim Oğuz tayfaları burada yaşamış və burada da yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət olmuşdur. Gəmiqayadakı yazılar, işarələr, rəsmlər istedadlı rəssamlar və bilicilər tərəfindən çəkilmiş nadir sənət inciləridir. Bu rəsmlər qayaların köksündə bədii, həndəsi-riyazi dəqiqliklə qazılmış, həkk edilmişdir. Bunların hamısı sözlü işarələrdir və Oğuzların Tanrıçılıq təfəkkürünü, inam və inancını, yer-göy əlaqələrini, kosmik düşüncəsini əks etdirir, Nuhun gəmisinin də Gəmiqayada məskunlaşdığı mənbələrdə bildirilir.

Henrix İohann Hübşman Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərlə bağlı “dünya tufanı” hadisəsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə “Naxçıvan” toponimi “törəyiş yeri” anlamını verməkdədir. Hübşmanın istinad etdiyi Nuh tufanı hadisəsinə görə “Naxçıvan” sözü üç hissədən – “Nax” (Nuh) və türk dillərində isim düzəldən şəkilçi olan “-çı” şəkilçisi, sonra da türk dilində yer, məkan bildirən “van” toponimindən meydana gələrək, “Nuhçuvan” – Nuhçuların (Nuh tərəfdarlarının) məskəni”, “Nuhun diyarı” deməkdir [11, s. 92-129].

Naxçıvanda tədqiqatlar aparmış böyük rus alimi K.A.Nikitin yazır ki, Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərinin əsasını qoymuşdur [8, s. 111].

Akademik İsa Həbibbəyli uzunillik apardığı təhlil və tədqiqləri nəticəsində bildirir ki, Nuh tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Gəmiqaya ətkələrindəki Qaranquş yaylağı – Nuh peyğəmbərin suyun çəkilib – çəkilmədiyini öyrənmək üçün əfsanəvi gəmidən buraxdığı və caynağında palçıq, yaxud dəfnə yarpağı geri dönən Qaranquşun adını əbədləşdirən toponimdir [5, s. 18].

Naxçıvan Azərbaycanın və Şərqi, hətta deyə bilərik ki, dünyanın ən qədim şəhərlərindən və ən qədim insan məskənlərindən biridir ki, bunu Yəhudi tarixçisi İ.Flafi də qeyd edir [13, s. 411]. Şəhərin tarixi minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxır: arxeoloqlar burada eramızdan öncə II və I minilliklərə aid çoxlu maddi mədəniyyət əşyaları tapmışlar.

Gəmiqaya Kiçik Qafqazda ən hündür dağdır ki, hündürlüyü 3906 metrdir. Zirvəsi “Qarıcıq” adlanır. “Qarıcıq bəşəriyyətin yeni həyatına “açılan kiçik qarı”, “giriş yeri” mənasını daşıyır” [5, s. 26]. Yerli sakinlər arasında dolaşan əfsanəyə və Oğuznamələrə görə, Nuh peyğəmbər daşqın çəkildikdən sonra burada ailəsi ilə, Ham, Sam, Yafəs adlı oğlanları ilə ömrünün sonuna qədər yaşamış və bu torpaqda da vəfat etmişdir.

Bütün bu tarixi faktlar Nuhun gəmisinin Naxçıvanın Gəmiqaya ərazisində torpağa oturduğunu, ilkin oturaq həyatın bu ərazidən başladığını sübut edən tarixi faktlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə nitq // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Bakı: Nurlan, 2005, 17 s.
2. Bilqamıs dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
3. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı: Azərnaməşr, 1992, 72 s.
4. Bayat F. Mitten Tarihe Sözdən Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 2016, 282 s.
5. Həbibbəyli İ. Nuhdaban oturaq məkanı və Duzdağ şəhərtrafi mədəniyyəti. Naxçıvan: "İlkin şəhər və Duzdağ" Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013, 456 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Qumilyov L. Oğuzlar. Bakı: Gənclik, 1983, 170 s.
8. Nikitin K.A. Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı // Qafqaz ərazilərinin və tayfalarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi. II buraxılış, Tiflis, 1882, 212 s.
9. Oğuznamələr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 296 s.
10. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə II-I minilliklər). II c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2017, 588 s.
11. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə II-I minilliklər). II c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2017, 588 s., s. 198-201.
12. Кенгерли Б. Каталог. Баку, 1947.
13. Флавий И. Иудейские древности / Пер. с греческого Г.Г.Генкеля. Т. I, СПб., 1900, 716 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ekrem.h@mail.ru

Akram Husseinzadeh

HISTORICAL-MYTHOLOGICAL MORAL HERITAGE IN OGHUZNAMES

The paper deals with Nakhchivan which is one of the most ancient human settlements and salt production. Salt has always been used as spice and remedy, considered sacred, this is the reflection of its belonging to Nakhchivan.

The existence of natural saline, salt axes found from here confirm that salt mining in Nakhchivan has a very ancient history. Through the investigations it has already proved that Nakhchivan saline and its rock salt is very rich in valuable minerals. Nakhchivan salt was carted and traded to ancient Sumerians, Eastern countries, Ottoman Empire through "the Silk way" in the ancient times and Middle Ages.

Sanctifying and idolising the salt is also reflected in Nakhchivan folklore samples, sayings, aphorisms, in Oghuznames. In order to monumentalize the history and fame of Nakhchivan salt, "Nakhchivan Salt Museum" was established. This museum is the symbol of anciency and sign of reputation of Nakhchivan salt.

Keywords: *Oghuz Kaghan, Noah, Amsali-Muhammediya, mythic belief, folklore samples.*

Акрам Гусейнзаде

ИСТОРИКО-МИФОЛОГИЧЕСКОЕ МОРАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ В ОГУЗНАМЕ

В статье говорится о том, что Нахчыван является одним из самых древних поселений человека, о производстве соли, об использовании её как средства лечения, о культуре соли в Нахчыване.

Существование в Нахчыване соляных приисков, соляных лечебниц, обнаружение здесь древних орудий для добычи соли, богатство добытой здесь каменной соли ценными минералами доказано

источниками. В древние и средние века нахчыванская соль в торговых целях с помощью конных повозок купцами переправлялась по «шёлковому пути» к древним шумерам, в восточные страны, Османскую империю.

Святость соли, поклонение соли отражено в Нахчыванских фольклорных образцах, народных поговорках, а также в Огузнаме. Для увековечения истории и славы нахчыванской соли в Нахчыване был создан «Музей соли».

Ключевые слова: *Огуз Каган, Ной, Амсали-Мухаммедийе, мифическое верование, фольклорные образцы.*

(Akademik Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 13.11.2019

Son variant 17.01.2020